

2 במאי 1945

ימים ספורים לפני

כניעת גרמניה הנאצית

משפחתי היקרה,

כרגע חזרתי מביקור בבראונשוויג. אני בטוח שגם המשפחה שלנו וגם החברים והמכרים יגלו עניין רב במכתבי זה, שהעתק ממנו שלחתי ללובנדורפס בפלשתינה.

להפתעתי הרבה, הביקור בבראונשוויג לא גרם לי לסערת רגשות כלשהי: הייתי ונותרתי אמריקאי טרם הביקור וגם לאחריו.

בראונשוויג, כפי שנראית מתוך ג'יפ של הצבא האמריקאי, היא עוד עיר גרמנית כבושה. במילים אחרות, הרגשתי כמו חייל אמריקאי רגיל שנוסע בה ללא כל סנטימנטים מיוחדים למקום, אבל מסתבר שבכל זאת עלו בי כמה התרשמויות וזיכרונות.

למען האמת, בהתחלה לא רציתי לנסוע לשם ואף הבנתי מדוע ביקשתם שלא אגיע לעיר זו, אך הדברים השתנו לאחר ששוחחתי אתמול עם פריץ היינמן, שנקרא כעת "פיטר הרט". כשנדע לי שהציבו אותנו בבראונשוויג, דיברתי אתו דרך הרדיו-טלפון והוא סיפר לי כמה דברים על העיר שעוררו בי סקרנות עצומה, כך שבו-במקום החלטתי לקחת "יום חופשי" ולצאת לשם.

בשש בבוקר יצאתי לדרך עם אחד מאנשיי הנאמנים ביותר – רב"ט אד מנצר מפנסילבניה, שנהג בג'יפ בעוד אני כיוונתי אותו בעזרת מפת דרכים. ידענו שבהרי ההרץ עדיין נותרו כיסי התנגדות של הגרמנים, וכדי לעקוף את ההרים עלינו על דרך שאורכה כ-140 מייל ומשך הנסיעה הוא כארבע וחצי שעות. קור הבוקר חדר לעצמות, הדרך הייתה משובשת, ואני התחלתי להתחרט שיצאנו לכיוון בראונשוויג. כעבור זמן קצר עצרנו לשתות קפה בעמדה של המשטרה הצבאית ליד אילסליבן, כוחותינו שבו אלינו, ומשם הייתה הדרך קלה יותר.

ככל שהתקדמנו בנסיעה הפכו עבורי שמות הערים למוכרות יותר. כשנכנסנו לקוידלנבורג החל יורד גשם אדיר ומצאנו מחסה בבית הממשל האמריקאי שבכיכר "אדולף היטלר". לפתע, המבול פסק, השמש זרחה, ובדרך להלברשטט יכולנו לראות בבהירות את המלון, את התצפית שעל הרי הברוקן המושלגים ואף את קתדרלת סטפנוס הקדוש.

הלברשטט היא עכשיו עיסה של חורבות לאחר ההפצצה, כשמדי פעם צצים מתוך ההריסות גרמנים מבלבלים או עובדי כפייה משוחררים – תמונות שחוזרות על עצמן מאז נכנסנו לגרמניה. בקצה הרחוק של הלברשטט, כשהבחנו בשלט הראשון לכיוון בראונשוויג, תחושה משונה אפפה אותי.

התחנה הבאה הייתה מְטִיֶרְצוֹל, שלא השתנתה והכול נותר בה במקומו, מלבד השלט "LAEMMERHIRT" שהוחלף באחר.

איכר גרמני עמד לפני הבית, עצרתי לידו ושאלתי מה קרה ללמרהט. האיכר התקשה להיזכר, אך השם היה מוכר לו.

"נזכרתי", אמר לבסוף, "אני חושב שהיהודי הזקן עבר לגור בבראונשוויג".

מסביב לבית היו כמה אנשים. אישה ושני ילדים הציצו מהחלון, מסתקרנים מה"אמריקאים" ומהג'יפ שלהם.

בחרתי לא לנסוע ישירות לבראונשוויג, אלא אל וולפנוטל, כדי לראות מה עלה בגורל ביתם של הפוליס.

ההפתעה, הבית עומד כפי שהיה לפני המלחמה, ולא מעט אנשים הסתובבו בחצר והביטו בנו בתמיהה. בין שביל הכניסה לבין מסילת הרכבת הוקם מחסה-אבן ששייך לרכבת הגרמנית, וכמה פקידים יצאו משם לאיטם.

כשהלכנו לכיוון הג'יפ, ניגש אליי אדם אחד ושאל אותי בגרמנית אם אני הוא פולי הצעיר, עניתי בשלילה. "האם אתה מכיר אותי?" הוסיף, הפעם עניתי בחיוב.

הוא סיפר שהיה הנהג של משפחת פולי, והתעניין לשלום כל הפוליס והקאופמנ'ס. אמרתי לו שכולם עכשיו מיליונרים באמריקה, מצבם מצוין ואין בכוונתם לחזור לכאן אי פעם.

"אל תתברח", ביקש. מסתבר שהם מצפים שכולנו נשוב לגרמניה כש"הכול כבר יעבור". ואז, הוא פצח בוידוי ארוך ונדוש על המצב הקשה שהוא וכל שאר הגרמנים אוהבי השלום נאלצו להיקלע אליו. נדמה כי ציפה לחמלה מסוימת, אך קטעתי את השיחה, עלינו על הג'יפ ונסענו לכיוון בראונשוויג.

נכנסנו לעיר דרך רחוב וולפבוטלר, שנמחק כמעט לחלוטין בהפצצות, ומכל עבר נראו עיי חורבות. העיר שוממת לגמרי: עשב פראי גדל לצידי הכבישים, כמה שלטים דהויים מפרסמים את הסרט האחרון שהוקרן באולם "בראוניג", וטירת אנטואנטנרו בלשלומר הולץ הפכה לבית חולים גרמני.

כל המבנים שזכרתי מילדותי נעלמו. ממלון "דאנה" נותרו כמה קירות חיצוניים בלבד, וכך גם ביתם של האסברג'ס.

אף על פי שתכננתי להיפגש עם פטר היינמן בכיכר הניצחון, הרגשתי כי לפניי הכול אני מוכרח ללכת "הביתה". עברנו ליד בית החרושת למצלמות "פויגטלנדר", שכעת הפך למחסן אפסנאות של הצבא, חצינו את שדרת הערמונים ואת הריסות הגימנסיה והמשכנו ברחוב הקיסר וילהלם. רק בתים מעטים נותרו עומדים על תילם. השאר נשרפו, הופצצו או נהרסו. אפילו כנסיית "פאול" איבדה את מגדלה המפואר.

ביתם של משפחת לובנדורף לא נפגע, אך נראה רעוע מאוד. מאחר שהייתי בין הראשונים שעזבו, חסרונה של גדר הברזל הפתיע אותי. תא הדואר הועבר מפיתו לפינה הנגדית, וצבעו אדום, ולא כחול כפי שזכרתי אותו. אלה היו הדברים הראשונים ששמתי לב אליהם.

לפתע חלפו שני מטוסים אמריקאים בטיסה נמוכה מאוד, ולכדו את עיניהם של הפליטים הרבים ששוטטו ברחובות. אישה זקנה צעדה במעלה השביל וכשחלפה לידי זיהיתי שזו גברת קולרט, עצרתי אותה בדרכה.

היא לא הופתעה לראות אותי ואמרה: "מר פורסטנר, חשבתי לעצמי שוודאי תגיע מתישהו". לחצתי את ידה בקרירות וסיפרתי לה שאימא מעולם לא סלחה על התנהגותה ב-9 בנובמבר 1938, ושכעסה של אימא מוצדק לחלוטין.

גברת קולרט החלה מיד עם ההתבכיינות המוכרת, אותה שמעתי לעיתים תכופות מאז נכנסתי לגרמניה, על כך שבכל התקופה הזו לא יכלו האנשים לעשות מאומה "בעניין הזה", וכי אף אחד לא מבין את מצבם הסבוך.

היא שאלה לשלום כל המשפחה, אבל התעניינה בעיקר במצבך, אימא, והשביעה אותי לכתוב לך כי דעתך לגביה הייתה מלכתחילה מוטעית.

כשביקשתי מחברי אד לצלם אותי ואתה בחזית הבית, היא לא הייתה ניוחה. ייתכן שחששה שמא תמונה זו מיועדת לצורכי הממשל. לבסוף נאותה להצטלם רק לאחר שהבטחתי לה שוב ושוב שהתמונות הן לצורכי המשפחה בלבד.

אחר כך סיפרה שבדיוק הבוקר שוחחה עם אגנס על משפחתנו ועל כך שנשוב לכאן באחד הימים. אמרתי לה כי אין בכוונתנו לחזור לעולם לגרמניה ושאלנו משוחררים מכל דאגה או צורך – שני הדברים היחידים שיש עכשיו בשפע לגרמנים.

לאחר מכן, ביקשתי ממנה להביא את אגנס וקבענו שאחזור בתוך שעה.

בהמשך הדרך, ראינו כי רחוב בודה נחצה לשניים על ידי גדר תיל ולאזרחים אין מעבר אל צדו השני, שם הוסכו הבניינים למגורי חיילים. ואם לא די בכך, גם הבית של פרנקס נהיה מקום מגורים לחיילים האמריקאיים. גן העיר נהיה מגרש חניה של הצבא האמריקאי, והבניין הגדול שב-פרנצה פלד משמש עכשיו מפקדה.

המזרקה שבגן העיר נעלמה, כנראה כדי לחסוך במקום. החורשה הסמוכה נותרה כשהייתה. זה מקום מסתור טוב, ובטוחני שגם הגרמנים ידעו זאת.

חנותו של פרוידנברג החנווני עדיין קיימת אך החלונות הוחלפו בלוחות כבדים. למעשה, כל בראונשוויג מצופה בלוחות; חלונות עשויים זכוכית כמעט לא קיימים.

עברנו ליד הלנדסתאטר, בניין התיאטרון עדיין עומד כשהיה, אבל מלון "פארק" הסמוך נחרב. הייתי מוכרח לעצור ולצלם: הריסות מכל עבר, אין מבנה אחד ששמר על שלמותו. בית העירייה ומשרד האוצר היו שרופים; פינת בולווק היא כעת ערמת הריסות; מלון "דויטשס-האוז" נחרך באופן חלקי, אך הדבר לא מנע מהצבא האמריקאי להשתמש בחלקו השרוף פחות.

החורבות מילאו כל פינה בעיר – המצודה נשרפה עד הקומה הראשונה, הדרום שרוף אך עומד, וגם "האריה" שרד את ההפצצות ועדיין ניצב בכיכר. מאחורי המצודה הוקם שטח סגור, מוקף גדרות עד לרחוב שו, לכן נסענו מסביב. חנותו של אדולף פרנק עומדת זקופה בין החורבות.

העיר שרויה בתוהו ובוהו. המוני פליטים נושאים מטלטליהם נראים בכל מקום; אותן תמונות כמו בערים ובכפרים גרמניים אחרים. כמה אנשים התקבצו ליד הקלפורט והמתינו לחלוקת מזון; המונים גרים בין הקירות שנותרו מבתים של ההיימנס': חיות קטנות, רעבות, מפוחדות וחסרות ישע, כמו חפרפרות החיות בין ההריסות.

ערמות על גבי ערמות של אבנים וברזלים עקומים נערמו לאורך הרחובות הצרים. כיכר תחנת הרכבת נשרפה כליל ומוניות חסרות-נהג עומדות בשורה במרכזה.

מעל לכל ההריסות ניצב "בית מאירספלד" ועליו מתנוסס דגל הפטיש והמגל. כן, עכשיו הוא ביתם של החיילים הרוסים, האין זה אירוני?!

כמו כן, לראשונה שמתי לב לגודלה הקטן של בראונשוויג. הצעידה שלכם מרחוב 118 בניו יורק ועד לרכבת התחתית היא ארוכה יותר מאשר ההליכה מרחוב לוצו ועד לבית העירייה. הרי בין רחוב שו לבין תחנת הרכבת ניצבים רק שני בלוקים קטנים: מצחיק לחשוב כמה פעמים חיכתם למונית שתחסוך לכם את הדרך, או שמישהו הסיע אתכם את מרחק זה.

בכיכר הניצחון עצר אותנו זקיף, ולאחר שיחה קצרה הוא כיוון אותנו אל סגן פטר היינמן הרט, שנמצא במערכת עיתון ה"לנדסצייטונג".

ל"לנדסצייטונג" יש בניין ומפעל חדשים ומודרניים, מרבית העובדים שם אזרחים וכולם מכירים את פטר היינמן. מצאתי אותו עסוק בעריכת "הבראונשוויגר פוסט" – עיתון חדש של הצבא האמריקאי, הכתוב בגרמנית ומופץ על ידי אחת הזרועות

של הדובר הצבאי. פטר ואני שמחנו מאוד זה לקראת זה, וקבענו להיפגש לארוחת צוהריים ב-12:30.

שבתי לפינת רחוב לוצו אך אגנס לא הייתה שם. חיכינו כ-15 דקות, בהן לא יכולתי שלא לפרק את שלט הרחוב מהבניין שניצב מול ביתם של משפחת לובנדרוף – הבניין היה הרוס בין כך ובין כך.

לאחר מכן, הלכנו לביתו של ד"ר מרהינה, אולם התברר שהוא עבר לבית אחר הסמוך לכנסיית פאול. נסענו לשם, ובכניסה לבניין ראינו שלט מרשים שעליו התנוסס שמו. עלינו לקומה השלישית ולא היה כל מענה, לכן אדי ואני פרצנו את הדלת בחוזקה. הדיירים בדירה התחתונה נבהלו מאוד, הם עמדו מאחורי הדלת, האזינו והתלחשו ביניהם. ירדתי למטה וצלצלתי בפעמון דלתם, אבל לא הייתה תשובה.

כשצלצלתי שוב ולא הייתה תשובה, התחלתי לאבד את סבלנותי. שברתי את דלת הזכוכית, הושטתי יד אל הידית ופתחתי: היו בפנים שתי נשים וחמישה ילדים שהביטו בי בעיניים מפוחדות. לא הייתי שם כשהנאצים פרצו את הדלת, אך אני יכול לתאר שזה ודאי היה זהה.

"בפעם הבאה כשאמריקאי מצלצל בפעמון דלתכם – פתחו!" אמרתי. "איפה ד"ר מרהינה?"

הן ענו שהוא הלך להרצוג, ואינן יודעות את סיבת לכתו ומתי ישוב. בכל אופן, מתברר כי מרהינה היה חבר מפלגה נאמן.

אד ואני נפרדנו מהם ושבנו לג'יפ. רחוב קיזור-וילהלם, "כנסיית אנדרס" – קפוט, "הגנמקט" – הכול מרוסק, וכך גם הרחובות נוי ו-אלט קפוט.

מתוך החורבות, אדם אחד עומד ומחייך בחיוכו הנצחי ומלא-החלודה: טיל אוילנשפיגל. המילים שהיו חקוקות מאחורי הפסל "נתרם על ידי מאירספלד" או משהו דומה שכיסו הנאצים, מתחילות שוב להתגלות. כמה אירוני!

קיר ההנצחה ברחוב אלן נהרס, וכך גם ביתנו העשוי אבנים אדומות. מהבתים של השׂיִיִרִים ושל המסבֵּרִג'ס נותרו רק הקירות החיצוניים, וביתו של ד"ר פרנק הופצץ עד היסוד. צילמתי את בית החרושת "וואמה"; השלט שלו נשאר תלוי על שרידי הקירות. הרחוב המוביל לכיכר תחנת הרכבת מלא בחורבות, לכן נאלצנו לבצע עיקוף. ברחוב קנוכנאור, במקום שבו עמד פעם בית הכנסת, יש בית מחסה עשוי בטון, שהגרמנים מכנים "הבונקר". בנוסף לכך, בית הספר היהודי ברחוב הפך לתחנת משטרה.

משם נסענו לפגישה עם פטר היינמן. הוא סיפר כי הנוכח הרוסה כליל, אפילו יותר מבראונשוויג. יש לו סיפורים רבים מהמלחמה שריתקו אותי. למשל, שבמשך

שעתיים הוא ראיין את גנרל דיטמר לאחר כניעתו, ואף היה נוכח כשראש הממשלה הפך לאסיר והובל למחנה השהייה.

באותם רגעים לא ייחסתי כל חשיבות לכך שאני שוב סועד בבראונשוויג לאחר כל השנים האלו, ורק כעת הדבר הכה בי. ייתכן כי האווירה ששררה בפגישתי עם היינמן הסיחה את דעתי מכך: הייתי מוקף בקצינים אמריקאיים מרשימים, שדיברו על חדשות המלחמה האחרונות.

היינמן סיפר שלצבא יש עניין מיוחד במצלמות מדויקות, ואפילו הוא עצמו מחזיק במצלמת "רויילפלקס". הצעתי לו 100 דולרים עבורה, אך הוא סירב בתוקף להיפרד ממנה. בנוסף, יש לו מצלמת "פויגלנדר", וגם "מרצדס-בנץ" עם האות "B" על מספר הרישוי.

המשכנו להיזכר באנקדוטות נוסטלגיות שונות, אולם למען האמת, נהניתי יותר ממרק האפונים מאשר מהזיכרונות; בעיניי הם איבדו כל משמעות, הרי כעת אני אמריקאי אמיתי. בתום שיחתנו היינמן שב לעיתון, ונדברנו להיפגש שוב כעבור כשעה.

אד ואני עלינו על הג'יפ ונסענו שוב לרחוב לוצו כדי לפגוש את אגנס ושטולה. לשאלתו של אד על אודות הקשר בינינו לבין אגנס, השבתי ששימשה שנים רבות כמנהלת משק הבית שלנו.

במהלך הנסיעה שבתי והרהרתי כי בראונשוויג היא למעשה עוד עיר בעלת מאפיינים משותפים לשאר הערים שכבשנו: שוטרים צבאיים מכל עבר; מגורי חיילים ומפקדות; כל עץ וכל עמוד נצבעו והפכו לשלטי כיוון באנגלית או לתמורים שהזהירו מכביש משובש. במילים אחרות: העיר לא הייתה עוד "בראונשוויג", אלא עוד עיר כבושה בין חופי נורמנדי לבין הנקודה בה תסתיים המלחמה.

כשנכנסנו לרחוב לוצו, גברת קולרט ואגנס נופפו לי מחלון דירה בקומה השלישית ושאלו אם ברצוני לעלות אליהן. עניתי בשלילה.

הן מיהרו לרדת לרחוב, בעוד שאני החלפתי את הסרט במצלמה. וכך, כשגבי מופנה אליהן, נתתי להן להמתין לי. אגב, באינסטינקט זה אני מתייחס לכל גרמני שאני פוגש. לבסוף הסתובבתי, אגנס נראתה אותו דבר רק מבוגרת יותר בשמונה שנים, ובניגוד לאופן שבו זכרתי אותה, היא עתה פקעת עצבים. נדמה כי גם היא ראתה את הגעתי לבראונשוויג כמובנת מאליה.

אד צילם אותנו עומדים שם, בדיוק כששלפתי את התמונה המשפחתית שלנו שצולמה בחג המולד 1941. להפתעתי, אגנס הפצירה בי שאשאיר לה את התמונה.

במשך כל אותו זמן נכנסו ויצאו אנשים רבים מהבית; אני מניח כי בשל ההפצצות המסיביות על העיר אין כעת לאף אחד מהם דירה משלו.

בשלב זה היה לי ברור שאגנס מבקשת לשוחח איתי בפרטיות. עלינו על הג'יפ ונסענו לביתה ששוכן בצדה השני של שדרת הערמונים. בדרך, החלקתי שני כרטיסי מזון לתיקה בלי שתרגיש.

כשהגענו עליתי עימה לדירתה, בעוד אד המתין לי בג'יפ. עם כניסתנו לביתה הצנוע היא החלה מיד לספר לי על משפחתה ועל גיסה שנאסר לפני כמה שנים משום שאמר בפומבי ש"גם היטלר מסוגל לשקר", ומאז לא שמעו ממנו דבר.

לדבריה, במהלך המלחמה נאלצה לעבוד ב"ברויטצם-אירפלנד" ולבשל ל-250 עובדי כפייה רוסיים, ובעת ההפצצות הרגישה שהיא הולכת ומשתגעת. היא אמרה שכתבה לנו כמה פעמים לפני המלחמה, ובאחד המכתבים אף סיפרה כיצד אישה אחת החליפה את המזוננים החדשים בביתנו בישנים. אם זיכרוני אינו מטעה, אני חושב שבאותם ימים התרגזנו מאוד בשל כך, אך עתה דברים אלה נראו לי כה חסרי משמעות. בעוד היא מדברת, עלתה בי מחשבה על אודות הדברים הרבים שאנו מודים עליהם כיום: הגן, העסק של אבא, והעובדה שמשפחתנו בריאה ושלמה. חשתי באושר ובסיפוק אדיר, וסיפרתי לאגנס את כל מה שהתרחש אצלנו בשנים האחרונות.

בשלב זה הציגה לפניי אגנס את בגדיה הבלויים וקיטרה על הקשיים הרבים להשגת מזון וכיו"ב. לדבריה, חרף העובדה שיש גרמנים "טובים" שלא עשו מאומה, היא מכירה בכך שעליהם לשלם עבור הפשעים של העם הגרמני כל עוד הם וילדיהם יחיו, ומקבלת עובדה זו בשלווה כפי שהגרמנים קיבלו כל עובדה אחרת בשלווה.

בעלה של אגנס נכנס, וגם הוא לא הופתע מביקורי. לפני כמה שבועות הוא נקרא ל"פולקסטורם", הוא "מגדל העם", כשבעלות הברית התקרבו, אך הוא סירב לסגת עם האחרים. האנגלים תפסו אותו במדים ובחנו אותו, אבל כעבור זמן קצר הוא שוחרר ושב הביתה.

לאגנס היה מעט מידע על אחרים, והיא אף לא ידעה אם נותרו יהודים בעיר.

לגבי דיטריש לובנדורף הזקן היא ידעה קצת יותר פרטים. בסוף 1940 הוא עבר ממטירצול לבית האבות היהודי ברחוב הנברג 7 בבראונשוויג: "בית היהודים", כפי שכונה בפי אנשי העיר. גם דורת, חברתה של טילי, עברה לשם, והם גרו בבית זה במשך כשנתיים.

"משום מה, 'בית היהודים' הועבר לרחוב נירווג 9, ולובנדורף חי עם כל היהודים גם בכתובת החדשה", סיפרה אגנס בשוויון נפש מטריד.

"בסוף החורף של 1942 או 1943, המשיכה, 'אני לא זוכרת בדיוק, אולי זה היה בחודש מארס'. לרגע הפסיקה לדבר וניסתה לסדר את התאריכים בראשה, 'כל כך הרבה דברים התרחשו. כל התאריכים התבלבלו לי'."

היא שתקה ארוכות, ניסתה לדלות את הפרטים מהזיכרון, ולבסוף הרימה ידיים. "בכל אופן, באחד הימים 'בית היהודים' התרוקן. לאחר זמן מה נודע לי, אני לא זוכרת איך שמעתי על כך, שכולם נשלחו לטרזינשטט", אמרה.

כששטף דיבורה נדם לשנייה, חשבתי שהיא מנסה להשתלט על רגשות שהציפו אותה, אך היא חתמה את דבריה בהסתייגות קלה: "אולי לא כולם נלקחו, אולי רק חלק מהם", אמרה והפסיקה את הדיווח באותה אדישות שבה סיפרה את כל הפרטים.

הזמן הלך ואזל. נפרדתי מאנגס ומבעלה, ובמורד המדרגות הצרות אנשים הוציאו את ראשם מבעד לדלתות, בעיניהם מבט שנע בין סקרנות לבין פחד.

כשפנינו לרחוב ברכנט 3, התקשיתי למצוא את הכניסה לבית משום שהייתה דרך חנות שנשרפה.

קהל של אנשים התאסף כשניסיתי להסב את תשומת ליבו של אחד מדיירי הבית, לפיכך אמרתי לאד לעשות רעש; והוא אכן עשה זאת בדרך הקלה והיעילה לכל חייל – דרך את הקרבין שלו וצעק: "ראוס!" "החוצה!"

הייתה זו במקרה אחת מארבע המילים היחידות שאד ידע בגרמנית. שלוש האחרות היו: "כן", "לא", "עלמתי".

כשנכנסתי לבית, נאמר לי שהגברת שטולה נמצאת בהרצוג למשך זמן לא ידוע. נזכרתי שגם ד"ר מרהיינה נמצא שם: האם קורה כאן משהו? בטוחני שתצליחו לשער בעצמכם. טרם לכתי השארתי פתק תחת דלתה של שטולה ובו דרישה שתתקשר בהקדם לאנגס.

אימא יקרה, אמרתי לאנגס שאני מאמין כי ד"ר מרהיינה עדיין מחזיק בתכשיטים שלך, ובעלה הבטיח שהוא יטפל בנושא זה בהקדם האפשרי.

חזרתי לכיכר הניצחון כדי לפגוש את היינמן, ויחד נסענו במרצדס-בנץ שלו עד שוק הפחם במרכז בראונשוויג. במהלך הנסיעה ניסיתי לדמיין לעצמי כיצד היו מגיבים העוברים והשבים לו ידעו ששני הקצינים האמריקאיים שנוסעים עכשיו במרצדס-בנץ מביטים בעיר ילדותם שהייתה לעיי חורבות.

בשעה 15:00 אד ואני נפרדנו מהיינמן, עלינו על הג'יפ ויצאנו לדרךנו, לנסיעה ארוכה של 140 מיילים בכבישים משובשים.

נהגתי בעצמי ושוב התמלאתי פליאה מהמרחקים הקצרים – תוך שמונה דקות הגענו לוולפנבוטל; המרחק בין כיכר הטיימס לבין קיין פלס גדול יותר. את מְטִינְצוּל עברנו לאחר 20 דקות נסיעה, ואת הברשטט לאחר 55 דקות.

אחרי שעברנו את מחצית הדרך, החלו הקור והעייפות לטשטש אותי. אד לקח לידיו את ההגה והמשכנו בנסיעה. לרוע המזל היה לנו פנצ'ר ונאלצנו לעצור בכפר קטן ולהחליף את הגלגל.

בעוד אנו עסוקים, החל קהל של נערים מ-“היטלריוגנד” להתגודד סביבנו. כידוע לכם, אינני מחבב את בני הנוער הללו, ולכן ביקשתי מהם שיתפזרו, אבל הם פרצו בצחוק והחלו ללעוג לנו.

הוצאתי את הרובה, והם המשיכו לגחך; הכנסתי כדור לקנה, והם הביטו זה בזה וחיכו. כשיריתי באוויר הם התנדפו בזריזות לכל עבר – מסתבר כי טיפוסים מהסוג הזה מבינים רק את כוח הנשק.

כשסיימנו להחליף את הגלגל, אד חיך לעברי ושאל בטון מתנצל: “המקום הזה בראונשוויג, איך אנשים יכולים לגור שם?”

“אד, אינך צריך להתנצל, אתה לא פוגע ברגשותיי”, אמרתי. “כל עיי החורבות שראית שם היו עד לפני שש שנים עיר לתפארת. למזלנו, משפחתי הצליחה להימלט מגרמניה מבעוד מועד, אך קשה ואף בלתי אפשרי להימלט מן הזיכרונות.”

שלכם,

קלאוס פורסטנסר.

כל עוד אני חי -
אחייה לנצח
דיטריך לובנדורף

*Solange ich lebe,
lebe ich ewig*
Dietrich Löwendorf

תל-אביב,

31 באוקטובר 1938

טיילי אהובה, לוי ידעת כמה את חסרה לי פה עכשיו.

ההפלגה במזרח הים התיכון בימים סתווים אלה עברה בניעימים ומרבית הזמן היה הים שקט ורגוע. כצפוי, כשעברנו ליד כרתים התנדנדה האונייה מעט, אבל בהשוואה להפלגתנו הקודמת, שהייתה בקיץ, היה באזור רגוע יותר. כשהתרחקנו מהאי והמשכנו דרומה לעבר מרכז הים התיכון, השתטח הים לחלוטין וההפלגה הייתה ממש חלקה. המראה של החרטום החותך את המים ושל הגל הקטן שנוצר מצדדיו ריתק אותי: התמונה החד-גונית המתמשכת, ובה-בעת מלאת ההתרחשויות, השרתה עליי נעימות.

בצהרי יום ההפלגה השני, טרם הגעתנו לאי כרתים, התבצע תרגול לפינוי חירום של האונייה. נקודת כינוסה של המחלקה שאליה השתייך התא שלי הייתה ב-PORT SIDE. מצחיק שעדיין קוראים לצדו השמאלי של כלי השיט "צד הנמל", הרי תמיד זה היה הצד שבו נקשרה האונייה לרציף. כל מלח ששאלתי איפה צד שמאל, תיקן אותי מיד ואמר: "PORT SIDE, אדוני". אחד המלחים אף הפנה את פניו לחרטום האונייה, הניף את ידו השמאלית והכריז – "זה צד הנמל, אדוני!"

כשהחל התרגול התבקשנו, בדומה להפלגתנו לפני שנתיים, להיחגר בחגורות ההצלה, ובהתאם להוראות שזכרתי מתחתי את החגורה שתאים למידותיי.

בשלב זה ניגש אליי אחד מאנשי הצוות, בחן היטב את החגורה שעליי ואמר בחיך: "זו לא ההפלגה הראשונה שלך!" והמשיך בבדיקת חגורותיהם של האחרים.

כשהסתיים התרגיל חזרתי לתא, זרקתי את חגורת ההצלה על המיטה שלי ויצאתי למרפסת קטנה הצמודה לתא. התיישבתי שם על כורסת קש, בהיתי באופק הרחוק ובראשי הבהב רק משפט אחד: "תִּגְדֵל וְיִתְקַדֵּשׁ שְׁמִיָּהּ רַבָּא."

ביני לבין האופק לא נראה כל כלי שיט אחר. רק הזיכרון של אמא ריחף לפניי:

"בְּעֵלְמָא דִּי בְרָא, כְּרַעוּתָהּ. וְיִמְלִיךְ מְלֻכוּתָהּ, וְיִצְמַח פְּרָקְנָהּ, וְיִקְרַב מְשִׁיחָהּ."

לפתע גם נזכרתי בשיחה עם אבא, כשרציתי לדחות את ההפלגה עד לתום השבעה:

"יְהֵא שְׁמִיָּה רַבָּא מְבַרְךְ, לְעֵלְמָא עֲלֵמִי עֲלֵמִי יְתְּבַרְךְ וְיִשְׁתַּבַּח וְיִתְפָּאֵר וְיִתְרוּמֵם וְיִתְנַשָּׂא וְיִתְהַדַּר וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלָּל, שְׁמָה דְקֻדְשָׁא בְרִיךְ הוּא."

אבל אבא, ממעמקי עצבותו הכבדה, אמר לי נחרצות: "צא מיד!"

העברתי את מבטי אלייך, אהובה, וגם את, כמו אבא, אמרת: "קום וצא לדרך."

טילי, כשאני כותב לך עכשיו את מילותיי עוברות בי אותן תחושות שחשתי ביום החמישי של השבעה, כשפשטתי מעליי את בגדי האבל:

"יְהֵא שְׁלֵמָא רַבָּא מִן שְׁמִיָּא וְחַיִּים עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל וְאִמְרוּ אָמֵן."

הפרידה מכולכם בתחנית גרם המדרגות במטירצול הייתה שונה לגמרי מהפרידה שתיארתי בדמיוני:

"עֲשֵׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו, הוּא בְּרַחֲמָיו יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עֲלֵינוּ, וְעַל כָּל-עַמּוֹ וְיִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן."

בשלב זה הרגשתי כי את הריק ביני לבין האופק ממלאת רק עצבות.

אני לא זוכר במדויק כמה זמן ישבתי כך, אך פתאום צלצול מהדהד קטע את הדממה. היה זה הגונג שבישר על ארוחת הצוהריים. גררתי את עצמי באיטיות לחדר האוכל, והתיישבתי מהורהר ומכונס לשולחן. הארוחה שהוגשה הייתה בסגנון איטלקי טיפוסי: אנטיפסטי, פסטה, דגים, סלט גדול וכדומה.

באחד הערבים הוזמנתי לשולחנו של קפטן הספינה, איטלקי חסון כבן 60, ואלינו הצטרפו גם שני זוגות מצרפת. מדבריהם הבנתי כי זהו ביקורם הראשון בפלשתינה, ומטרתם לבדוק אפשרויות להגר ולחיות שם.

כששאלו אותי לסיבת הפלגתי, סיפרתי כי אני בדרכי לבקר את בני, את אחותי וגיסי ואת ילדיהם שמתגוררים בתל-אביב, ושכוונתי לחזור במהרה לאשתי ולבתי בכראונשווייג.

בבוקר יום הגעתנו התארגנתי במהירות לירידה לחוף, וכול שרציתי היה לפגוש את פטר. אבל הפעם, בשונה מהפלגתנו לפני שנתיים, הטילה

האונייה עוגן לפני הנמל בתל-אביב, ולא בנמל ביפו כמו בפעם הקודמת.

ב-09:00 בדיוק עמדתי ליד כבש האונייה, מחכה בכיליון עיניים לסירות שייקחו אותנו אל החוף. "להתראות בדרך חזרה!" שמעתי את קולו של הקפטן שקרב אליי ולחץ את ידי בחום.

הים היה שקט ורגוע. מקו החוף נראתה נקודה קטנה נעה לכיווננו. אט-אט הלכה הנקודה וגדלה וכעבור כחמש דקות ניתן היה כבר לראות היטב את הסירה הקטנה שבאה לאסוף אותנו.

לאחר ששני כלי השיט נצמדו, הורד מהאונייה כבש מדרגות. צעדי הראשונים על הכבש היו נוחים, אבל כשהגעתי לקצה המדרגות היה עליי, כעל כל הנוסעים, לעבור את המטר האחרון בקפיצה קלה, הישר לידיהם האיתנות של שני אנשי צוות הסירה.

הכול התנהל כשורה, עד שהגיע תורה של נוסעת כבדת משקל, שראיתי אותה כמה פעמים במהלך חמשת ימי ההפלגה. ירידתה של נוסעת זו לוותה באנחות קולניות שבקעו מפיה. היא אחזה במעקה הכבש בחוזקה, כמו ניסתה להימנע מלהחליק במורדות ההימליה. הדבר ארך זמן רב וסבלנותי התקצרה: בטוחני שאם לא הייתי מחונך כראוי, היו בוקעות מפני כמה קללות נרגזות.

לבסוף היא הצליחה לעבור בשלום, כך שבשעה 11:00 לפני הצהריים מצאתי עצמי עומד בשער "הנמל".

טילי יקירה, אם בשעתו חשבנו שנמל יפו הוא קטן, אזי להגדיר את מה שיש בתל-אביב כ"נמל" זו מתיחת המילה הרבה-הרבה מעבר לגבולותיה ההגיוניים. תאמיני או לא, אך "נמל תל-אביב" הוא רק רציף אחד, שאליו מגיעות הסירות עם הנוסעים שהורדו מהאוניות שמטילות עוגן כמה מאות מטרים מהחוף.

פטר בני, פאולשין אחותי וג'ון גיסי כבר המתינו לי מעבר לגדר. הילד, שגובהו עלה באופן ניכר על גובהם של השניים, התקדם לעברי במהירות, אימץ אותי בחום רב אל חזהו ומפאת גובהו התכופף מעט כדי לנשק אותי.

עיני שנינו מלאו דמעות. "ילד גדול שלי!" הייתה ודאי סבתא ברטה אומרת לך עכשיו. אתה גאוה אמיתית שלי!" לחשתי באזנו, אחוז התרגשות עצומה. לא רציתי לשחררו מזרועותיי, לא רציתי שילך ממני. אושר גדול מילא אותי.

אחר כך התפנית לחבק ולנשק את פאולשין, שכעת נראית ממש כבת המקום: צבע עורה, שבגרמניה היה בהיר וכמעט-שקוף, הפך כאן לשזוף, ושיער ראשה ארך.

ג'ון, הסיגריה הנצחית בין שפתיו, חייך אליי ולחץ את ידי כמעט באופן רשמי. ואז, ענייני כתמיד, שאל אם ההפלגה עברה בנעימים ולשביעות רצוני. המפרצים בצידו מצחו העמיקו מאוד. שנינו בני 45, כך שמראהו בהחלט תואם את גילו, ולא ירחק היום שיהיה עליו להודות בפני עצמו שהקריח.

פניהם של פאולשין וג'ון נראו מתוחים, ורק כמה מילות ברכה שגרתיות נאמרו. הרגשתי מוזר, אך נדמה כי פטר נהנה משני העולמות. הראשון, אני מקווה, בשל היותי לידו. השני, ובזה אני בטוח, כי בשל בואי שוחרר ליום שלם מבית הספר.

כשהתחלנו צועדים לצאת מהנמל, סקרתי שוב את גובהו של הילד. ראשו התנוסס מעל ראשי כולנו ושיערו היה בלונדיני יותר מאי פעם. אין ספק שהשמש המזרח-תיכונית אחראית לכך. הבטתי בבגדיו – הייתי קורא להם "לבוש תל-אביבי": מכנסיים קצרים מאוד, שכיסיהם הציצו מתחת למכפלות הכפולות, וחולצה קיצית ששרווליה קצרים ומקופלים כדי להציג לראווה את זרועותיו הארוכות.

פאולשין, שהבחינה במבטי הגאה בפטר, חייכה אליי בחצי פה כמו לאשר את גאוותי. כששאלתי אם המרחק לביתם בשדרות רוטשילד 105 מאפשר הליכה ברגל, אמר ג'ון שמדובר בהליכה של כחמישים דקות, אבל פאולשין התעקשה שניקח מונית.

עכשיו כבר מאוחר; תקתוק מכונת הכתיבה ודאי מפריע את מנוחת בני הבית. אני נפרד ממך כעת, טילי יקירה. מחר אלך לבית הדואר ואשלח מכתבי זה אלייך. במכתב הבא אמשיך מאותה נקודה שבה עצרתי כאן.

חיבוק ונשיקה לך ולגבי,

וולטר

תל-אביב,

1 בנובמבר 1938

מתוקתי הרחוקה,

כפי שהבטחתי במכתבי אלייך אמש, אמשך בדיוק מהנקודה שבה
עצרת:

בעת כניסת המונית לשדרות רוטשילד הבחנתי כי העצים במקום גדלו
מאוד מאז ביקורינו האחרון והטילו צל אדיר על השדרה הנעימה ששינו
צעדנו לאורכה לא פעם.

כששמעו הילדים פאול-וולף ואסתקה את קרקוש המפתחות בדלת
הכניסה לדירתם של ג'ון ופאולשין, הם רצו לקראתי וקיבלו את פניי.
שניהם חביבים מאוד, אולם הבחנתי שגם על פניהם לא הופיע החיוך
החם שציפיתי לו.

תריסי הסלון היו מוגפים ומבעד לחריציהם הקטנים חדר פנימה מעט
אור. התיישבנו כולנו מכונסים זה ליד זה. ואז, מתוך האפלולית, ביקשה
פאולשין בקול רועד שאספר הכול מהביקור האחרון שערכנו אצל
אימא.

סיפרתי להם כי כשסיימתי את עבודתי ביום שלישי אחר הצוהריים,
התעכבתי מעט במטירצול מפני שנסעת עם האוטו לסידורים, וקבענו
שתאספי את גבי ואחר כך אותי. כשהגעתי נכנסנו לחדרה של אימא; היא
הייתה חלשה מאוד וביקשה שנשב סביבה. דיברנו קצת על התוכנית
שלי לנסוע לפטר ואליכס, אמרתי שאחזור במהרה ועד אז היא ודאי
תחזק ותשוב לקו הבריאות.

אימא השתתפה בשיחה מידי פעם, אך קולה היה חלש מאוד. כאשר לא
הצליחה לדבר ניסתה להביע את עצמה בתנועות ראש, ואנו השלמנו את
משפטיה.

כשנפרדנו, נשקתי לה והבטחתי שלמחרת בבוקר, טרם אפנה למשרד
כהרגלי, אבוא לחדרה לדרוש בשלומה.

המשכתי בסיפורי, כשבזווית העין הבחנתי בג'ון נושך חזק בשפתי
ומוחץ במאפרה את בדל הסיגריה שסיים זה עתה לעשן.

תיארתי באוזניהם כיצד כעבור כמה שעות מפרידתנו, באחת בלילה,
אבא התקשר ודיבר בקול שקשה לתארו במילים; קול שבו עורבבו יחד

בכי ורעד, איבוד עשתונות ואברון; קול שנסק לגבהים וצלל במורדות. התאמצתי להבין את דבריו אך בתוכי כבר ידעתי שאסון גדול פקד אותנו.

סיפרתי להם כי מיד לאחר שיחת הטלפון עלינו במהירות למכונת ודהרנו להורים, וכשהגענו נכנסנו לחדר השינה שלהם, שם אבא ישב רכון על המיטה ואימא שכבה דוממת לידו. עיניו היו פעורות לרווחה, בזהות המומות בפניה החיוורים, בוחנות שמא יש בהם תנועה כלשהי. כל צל שדמה בעיניו לתזוזה גרם לו להידרך כקפיץ, אבל כשראה שטעה שקע שוב לתוך עצמו, התכווץ בכיסאו.

כעבור כמחצית השעה שבה ישבנו סמוך למיטתה של אימא, ניסיתי להוביל את אבא לסלון, אך הוא סירב לזוז ונותר יושב במקומו עד שבבוקר הגיע הרופא וקבע את מותה. חרף זאת, לא הסכים אבא לכסות את פניה, ורק כשהגיעו אנשי חברת קדישא לקחת את אימא, דידה שפוף לסלון.

שתקתי מעט ולגמתי מכוס המים שהונחה לפניי. ברקע נשמע בכייה החרישי של פאולשין. בשלב זה תיארתי את הלווייתה רבת המשתתפים של אימא, וציינתי כי קברה הוא הראשון בשורה השנייה בבית העלמין בולפנובוטל.

ג'ון הצית סיגריה נוספת וסיפר כי כשהגיע המברק ששלחתי עם הבשורה הקשה, פאולשין כמו ניתקה עצמה מהחברים שהגיעו לנחמה, וכל שרצתה היה רק להיות עם אבא ואיתנו. לדבריו, בשל העובדה שלא הייתה לצידה של אימא ברגעי חייה האחרונים, רצתה לכל הפחות להשתתף בהלוויה.

הוא פלט מפיו את עשן הסיגריה הסמיך ותיאר כיצד בהתאם לבקשתה של פאולשין הגיפו את תריסי הבית, כיבו את האורות, ובמהלך ההלוויה ישבו מכונסים בעצמם בדומייה.

כשסיימתי לדבר השתרר שקט כבד בסלון האפלולי. כבשתי את פני ברצפה ועיניי דמעו. כעבור כמה דקות שברה פאולשין את השתיקה; תחילה בשברי מילים מהוססות שהפכו אט-אט למשפטים מרוסקים. היא עצמה את עיניה הדומעות, קינחה במפית את אפה וסיפרה כי מאז 1934, עת הגיעו לפלשתינה, לא פסקו ג'ון והיא מלתכנן את פגישתם עם אימא בגרמניה. היא פרצה בבכי מלווה ביבבות ומלמלה שהיא כל-כך מצטערת שלא הספיקה לבקר את אימא.

ג'ון מיהר להגיש לה כוס מים. היא אחזה בכוס, לגמה מעט והחלה לספר כי לא פעם כתבה לאימא על רצונם לבוא לגרמניה לביקור, אבל היא תמיד נהגה להרגיעה באומרה: "כל יום והברכה שלו".

לאחר מכן תיארה פאולשין את היחסים ההדוקים ששררו בינה לבין אימא, את התכתבותן ואת ההתייעצות עימה בנושאים רבים ומגוונים, ביניהם חינוכם של פאול-וולף ואסתקה. היא אף ציינה שאימא הייתה עבורה גם יועצת וגם רשת ביטחון.

אגב, כששמע הנער את איזכור שמו, תיקן מיד ל"זאב".

חיוך קטן עלה על פניה של פאולשין כשתיארה את כתב ידה העגול והיפה של אימא, וכיצד נהגה להתייחד עם מכתביה בחדרה ולקרוא אותם שוב ושוב. זאת בניגוד לכתב היד של אבא ושלי, שאותם אינה מצליחה לקרוא, ולכן לא אחת מנסים ג'ון והיא יחדיו לפענח כל מילה מהמכתבים שלנו.

לפתע, במעבר חד, אמרה שלדעתה אימא הכירה את אבא טוב יותר משהכיר את עצמו, וציינה שאימא זקפה את קומתו גם בימים הקשים ביותר באסס; זאת בזכות מפעל מיצוי סלק-סוכר שירשה מאביה. אולם, למרות עזרתה הרבה, מעולם לא הזכירה זאת ומעולם לא דרשה דבר עבור עצמה.

בשלב זה בהתה פאולשין בנקודה דמיונית בחלל החדר ומלמלה ספק לעצמה ספק לנו כי בזמן האחרון המעיטה אימא לכתוב לה, מפני שכנראה חששה ליידע אותה על מצבה הבריאותי האמיתי. הרי היא מעולם לא התלוננה על מכאוביה והעדיפה להתמודד עימם בכוחות עצמה.

עתה עצמה פאולשין את עיניה ולחשה כי אינה יודעת אם עצם היותה ליד אימא היה עוזר במשהו; שהיא בטוחה שאבא ואני עשינו את ההחלטות הנכונות, אבל תחושות ההאשמה וההחמצה שלא הייתה לידה בימיה האחרונים לא מרפות ממנה.

שלחתי מבט לעבר אסתקה שישבה בדממה ועיניה דמעו. פאולשין סיפרה כיצד לאחר ההלוויה פרשה על השולחן את תמונותיה של אימא, הביטה בהן ואמרה את כל שרצתה לומר לה אי פעם ולא הספיקה. היא ציינה בהתרגשות כי יש לה תמונה של אימא מיום נישואיה לאבא וגם תמונה שלה בהיריון לפני שילדה אותי. אחר הזכירה את התמונה של כולנו על מדרגות הבית במטירצול.

"הייתה לי תחושה", אמרה פאולשין, "שאימא לקחה איתה את כל הדברים הקטנים האלה, ושבחיים שלי נוצרו חורים".

אחר קמה על רגליה ומלמלה עד כמה קיוותה שההורים יקבלו
סרטיפיקט ויבואו לחיות איתם בתל-אביב.

קמתי ממקומי וחיבקתי אותה. היא הניחה את ראשה על חזי והתחבקנו
ארוכות, נאחזים זה בזה, מנסים להתנחם באובדננו המשותף. "עכשיו
אני פה ושנינו נהיה זה למען זה", לחשתי.

טילי אהובתי הטובה, אנא הודיעי לאבא כי היום סיימתי לשבת שבעה.

שלך לעד,

וולטר

תל-אביב,

3 בנובמבר 1938

טילי אהובה,

השעה כעת היא 16:00, ולאושרי הרב חיכו לי בתיבת הדואר שתי מעטפות. האחת מבראונשוויג, ובתוכה שני מכתבים: ממך ומגבי יקירות ליבי. המעטפה השנייה הייתה ממטירצול, ובה מכתב מסבא דיטריש.

עברו עשרה ימים בלבד מאז נפרדנו ואתן כבר חסרות לנו מאוד. אני כותב "לנו" אף על פי שפטר אינו יושב ברגע זה לידי, מפני שאני בטוח שישמח שכך כתבתי.

אומנם מאז הגעתו לפלשתינה ביולי 1936 הוא כתב מעט וגרם לנו לחשוב שאינו מתעניין, אך טילי, לא תאמיני כמה פעמים ביום הוא שואל לשלומך ולדעתך בדברים שבהם אנו עוסקים פה בימים אלה. לצד זאת, מדי כמה שעות הוא פונה אליי ושואל בסקרנות מה שלום אחותו הקטנה. כן, גבי אהובה, נכון שפטר לא מראה לך זאת, אך האמיני לי שאינו מפסיק להתגעגע אלייך.

אני מקווה שכל המכתבים ששלחתי אליכם עד כה אכן הגיעו. מכתבי הראשון היה מטריאסט, לפני יציאת האונייה לדרכה, והשני מברנדיזי.

אגב, טילי יקרה, יש לברר את עלויות המכס שיהיה עלינו לשלם עבור התכשיטים שלך. כאן כולם נראים ממש טוב, וכשמזג האוויר ישתפר, אצלם את בני המשפחה ואשלח לכן.

נשיקות,

וולטר

נ"ב: אני מצרף למעטפה מכתב המיועד לאבא.

אבא יקר שלי,

בנוגע לדרכון שלך – סניף הדואר בבורסום טועה – הדרכון שלך בתוקף ! אתה יכול להוכיח זאת באמצעות הצגת העמוד הראשון בדרכון שלך, בו מתנוססת האות J.

אבא, אני זוכר את שהלכתי להחתיים את דרכוני בתאריך 6 באוקטובר 1938 – יום לאחר שנקבעה ההוראה כי יש להחתיים דרכונים יהודיים בסימן ההיכר J. מאחר שהתחלתי בארגון נסיעתי לכאן, וכדי למנוע עיכובים מיותרים, לקחתי עימי אף את הדרכון שלך ושל טילי, והלכתי להחתימם בהתאם לדרישה. אם הדרכון שלך לא היה בתוקף, הרשויות היו פוסלות אותו ולא מחתימות בו את האות.

כמו כן, אני מקווה שמצבה של דודה סופי משתפר.

שמור על עצמך,

וולטר

לרכישת עותק מודפס :

<https://www.amazon.com/dp/B0924HPFM9>

לרכישת עותק דיגיטלי :

<https://www.e-vrit.co.il/Product/21424/%D7%98%D7%99%D7%9C%D7%99%D7%90%D7%94%D7%95%D7%91%D7%AA%D7%99>